

Minnen vid vatten

Inventeringar av kulturmiljöer längs vattendrag inom
projekt Kultur Aqua år 2014 – Helge å

■ Minnen vid vatten

Inventeringar av kulturmiljöer längs vattendrag
inom projekt Kultur Aqua år 2014 – Helge å

Meddelande	nummer 2017:08
Referens	Mattias Sörensen, Kulturmiljöenheten, Miljö- och samhällsbyggnadsavdelningen. Mars 2017.
Kontaktperson	Anders Kraft, Länsstyrelsen i Jönköpings län, Direkttelefon 010-22 36295, e-post anders.kraft@lansstyrelsen.se
Webbplats	www.lansstyrelsen.se/jonkoping
Fotografier	Jan Borg
Omslagsbild	Del av dammen vid Hjortsjö kvarn
Kartmaterial	Utdrag ur digitala fastighetskartor och historiska kartor är återgivna enligt tillstånd: © Lantmäteriet Utdrag ur berggrundskartor är återgivna enligt tillstånd: © Sveriges Geologiska Undersökning Utdrag ur fornminnesregistret är återgivna enligt tillstånd: © Riksantikvarieämbetet Övriga detaljer och GIS-skikt: Länsstyrelsen Jönköping
ISSN	1101-9425
ISRN	LSTY-F-M—17/08--SE
Upplaga	30 exemplar.
Tryckt på	Länsstyrelsen i Jönköpings län, 2017
Miljö och återvinning	Rapporten är tryckt på miljömärkt papper

Förord

Rapporten om Helge å ingår i serien Minnen vid vatten, som ges ut av Länsstyrelsen som ett resultat av inventeringar av kulturmiljöer vid länets vattendrag. Denna rapport redovisar kulturmiljöer vid den del av Helge å som rinner genom Jönköpings län.

Helge å är aktuell för biotopåterställande- och fiskevårdande åtgärder. Dock är inte delen av ån som rinner genom Jönköpings län ännu biotopkarterad. Därför har inga åtgärder ännu planerats för denna del men bedömningen kommer bli att ån har dålig ekologisk status och därför kommer delen genom Jönköpings län finnas med i framtida åtgärdsprogram (Marktorp 2014, 29).

Arbetet med att ta fram ett fullgott kulturhistoriskt underlag är därför viktigt i det tvärvetenskapliga samarbetet mellan främst kultur- och naturintressen. Rapporten ska även fungera som ett rent kulturhistoriskt faktaunderlag för en intresserad allmänhet.

Däremot ersätter denna genomgång inte ett eventuellt behov av en traditionell arkeologisk utredning enligt Kulturmiljölagen (KML) kap 2 11-13 §. Behovet av en arkeologisk utredning kan finnas även om föreliggande rapport inte indikerar lämningar inom aktuellt område för åtgärd. Rapporten/underlaget ersätter inte heller behovet av en adekvat miljökonsekvensbeskrivning (MKB) som kan komma att krävas enligt Miljöbalken 6 kap (SFS 1998:808). Vanligen förekommande vid tillståndsprocesser för vattenverksamheter. Däremot ska underlaget underlätta för en berörd verksamhetsutövare att beskriva befintliga kulturhistoriska värden på platsen som kan påverkas av en miljöförbättrande åtgärd. Dock är det upp till verksamhetsutövaren att påvisa konsekvenser/effekter på den berörda kulturmiljön för olika åtgärdsalternativ. Är det en kulturmiljö med mer eller mindre höga värden och olika skyddsklassningar, ska en konsult med rätt fackkompetens anlitas (t ex arkeolog, byggnadsantikvarie, kulturgeograf) för att belysa dessa konsekvenser.

Kulturhistorien kring Helge å ges likt tidigare rapporter, i serien Minnen vid vatten, ett bredare förhållningssätt utifrån en riktad specialinventering under år 2014. Den 1:a januari 2014 introducerades en ändring i Kulturmiljölagen, vilket medför att merparten av de äldre industriella vattenverksamheterna som idag är i ruinskick är att betrakta som fornlämningar med skydd av Kulturmiljölagen. En avgörande förändring i detta är det nya åldersrekvisitet satt till år 1850, vilket innebär att de lämningar efter äldre verksamheter som är äldre än eller etablerade innan år 1850 är skyddade. Detta innebär att i princip alla äldre kvarn- och såglämningar, inklusive dammar, är fornlämningar. Begreppet fornlämning ersätter det tidigare begreppet fast fornlämning. Ett ingrepp i en sådan miljö, oavsett syftet, kräver ett tillstånd enligt KML 2 kapitel § 11-13. För att all hantering kring sådana miljöer ska gå rättssäkert till, till exempel vid projektering av biotopåterställande åtgärder, krävs en spridning och en kunskap om Kulturmiljölagen i alla led. I detta arbete har alla ansvar.

Mattias Sörensen
Enhetschef

Jan Borg
Arkeolog

Innehållsförteckning

Förord	5
Sammanfattning	7
Inledning	9
Bakgrund	9
Syfte och målsättning	10
Metod	10
Kulturmiljölagen och fornlämningsbegreppet	12
Inventeringsresultat	13
Helge å	13
Vattendraget	14
Natur	14
Fisket	16
Fornlämningsbilden	16
Industrihistoria	18
Översikt av dammar och vandringshinder	18
Helge ås objekt och miljöer	19
Utvärdering och karaktärisering	37
Utvärdering enligt system Kultur Aqua	37
Utvärdering av miljöer och objekt	41
Karaktärisering	41
Referenser	42
Kartmaterial	43

Sammanfattning

Under år 2014, genomförde Länsstyrelsen i Jönköpings län en kulturhistorisk inventering längs Helge å, den del som rinner genom Jönköpings län. Inventeringsprojektet går under benämningen Kultur Aqua och är finansierat med anslaget 7:2, bidrag till kulturmiljövård från Riksantikvarieämbetet. Nytt för år 2014 är att inventeringsarbetet även finansieras med hjälp av medel från Havs- och Vattenmyndigheten (HaV), vilket resulterat i förbättrade och mer effektiva insatser. Inventeringen av kulturmiljöerna är en del av arbetet med miljökvalitetsmålet "Levande sjöar och vattendrag". Syftet med projektet är att inventera de vattendrag som anses extra värdefulla och skyddsvärda ur natursynpunkt och som redan värderats och biotopkarterats. Behovet och efterfrågan är idag stort på kulturmiljöunderlag för de vattendrag som står på tur för biotop återställning. Risken är att kulturmiljöer kan skadas om inte fullgoda underlag finns tillhanda. Generellt är kunskapsläget dåligt om kulturhistoriska lämningar vid vatten och inventeringen bidrar även med ett kunskapslyft för berörda bygder. Den förändring i Kulturmiljölagen som ägde rum från och med den 1:a januari år 2014, ger ett ökat lagskydd för de lämningar som utgörs av fornlämningar. Idag krävs tillstånd för ingrepp i en fornlämning enligt Kulturmiljölagens 2 kapitel § 11-13. Detta gäller sedermera alla äldre vattenverksamheter som är i ruinskick och som är äldre än eller hävdade innan år 1850. Samma förfarande i hanteringen ska även gälla äldre industrier som fortfarande är i drift eller har en överbyggnad kvar, i de fall äldre lämningar kan finnas dolda under mark eller vatten.

De inventerade lämningarna består av olika typer av objekt från olika tidsperioder. Många av lämningarna faller under begreppet fornlämningar och registreras i fornminnesregistret med olika klassningar. Dessa är tillgängliga i Riksantikvarieämbetets verktyg Fornsök på Internet. Andra objekt utgörs av industriminnen, är delar av riksintressen för kulturmiljö, av kommuner utpekade och bevarandevärda miljöer samt andra typer av kulturmiljövärden. De lämningar och miljöer som ligger i direkt anslutning vid vattnet har värderats enligt den modell som framtagits för ändamålet: KulturAqua – System för kulturvärdesbedömning av sjöar och vattendrag (Länsstyrelsen 2009). Kulturmiljöerna förs även i en databas som alstrar ett GIS-skikt. GIS-skiktet ska fungera som underlag för alla som arbetar med åtgärder i vatten inom Jönköpings län. Värderingen tar hänsyn till samtliga lämningar av kulturhistorisk art.

Utifrån de enskilda objektens värde har vissa miljöer utkristalliserats som extra skyddsvärda. Dessa miljöer utgör underlag för klassning av hela vattendrag utifrån det kulturhistoriska perspektivet och benämns typvattendrag.

Restriktivitet vid eventuella åtgärder i vattendraget bör tas vid kulturhistoriskt värdefulla miljöerna (grupp 1) och vid de kulturhistoriskt värdefulla lämningarna (grupp 2). Särskild hänsyn ska tas vid lämningar och miljöer som utgör fornlämningar då ingrepp i och vid fornlämningar kräver tillstånd enligt 2 kapitlet § 12 och 13 kulturmiljölagen (från 1 januari 2014 ändrades begreppet fast fornlämning till fornlämning). Om något objekt skulle beröras bör ett samråd ske i god tid med Länsstyrelsens kulturmiljöfunktion om vad som är lämpligt.

En del lämningar berörs även direkt eller indirekt av riksintresse för kulturmiljövården, vilket medför en tyngdpunkt i bevarandet. Ett antal av objekten utgör industriminnen med olika klassningar som kan styra lämpliga val av eventuella åtgärder i vatten nära de objekten.

För de objekt som fått en något lägre klassning, enligt grupp 3, bör allmän hänsyn tas vid objektet. En basdokumentation för fornminnesregistrets/Länsstyrelsens räkning kan vara tillräckligt vid några av dessa lämningar.

Inledning

Länsstyrelsen i Jönköpings län sökte år 2013 bidrag från Riksantikvarieämbetet från anslaget 7:2, bidrag till kulturmiljövård. Medel beviljades år 2014 och projekt Kultur Aqua kom att fortsätta inventeringar i Jönköpings län. De fortsatta inventeringarna har skett i Länsstyrelsens regi. Fältarbetet längs Helge å har ingått i dessa inventeringar. Nytt för år 2014 är att medel för inventeringen även beviljats av Havs- och Vattenmyndigheten (HaV) för en treårsperiod. Dessa medel varar således år 2014-2016. Medlen från HaV är knutna till de länsövergripande projekten Kulturmiljö och vattenförvaltning SÖVD (Södra Östersjöns vattendistrikt) och VaKul (Västerhavets vattendistrikt).

Bakgrund

Kultur Aqua genomförs inom ramen för miljö kvalitetsmålet ”Levande sjöar och vattendrag”. Länsstyrelsen drev även under åren 2004-2006 projekt Kultur Aqua i samarbete med Jönköpings läns museum och Arbetsförmedlingen. Under denna period inventerades Västra Vätterbäckarna, Tabergsåån, Huskvarnaån och Nissans övre lopp. Sedan år 2010 inventerar Länsstyrelsen i Jönköpings län vattendrag inom hela länet knutet till samtliga huvudavrinningsområden. Det finns idag ett stort behov att kartlägga de vattendrag som tidigare biotopkarterats och värderats ur natursynpunkt. Idag är kunskapsläget gott avseende naturvärdena i de utpekade vattendragen och mindre bra vad gäller de kulturhistoriska värdena. En generell problematik är att kulturvärden riskerar att skadas i de vattendrag som inte är inventerade. En negativ följd kan även vara att kulturhistoriska värden kommer in för sent i en planering och projektering av biotopförbättrande åtgärder. Dessa åtgärder kan exempelvis innebära utläggning av sten, död ved, byggande av fiskväg eller utrivning av dammvallar som kan ha kulturhistoriska värden. Kulturvärden riskerar även att skadas av exploatering i samband infrastrukturella projekt som berör vattennära miljöer.

Vanliga lämningar som påträffas under inventering är äldre kvarngrunder, dammvallar, industriella lämningar, sågar, äldre brorester och tidiga vattenkraftverk. Enstaka förhistoriska lämningar som fossila åkrar och gravar från järnåldern är ytterligare exempel. Många av dessa lämningar har inte alltid varit allmänt kända eller registrerade i fornminnesregistret. Följaktligen har de riskerat att skadas vid restaureringsåtgärder. Kartläggningen av dessa miljöer har därför visat sig mycket värdefull i samverkansfrågan kring ingrepp och åtgärder i vattendrag.

Naturavdelningen på Länsstyrelsen i Jönköpings län har sedan tidigare pekat ut vattendrag med behov av kvalitetshöjning genom förbättrande åtgärder. Åtgärderna innebär bland annat bättre vandringsvägar för fisk och bättre förhållanden för flora och fauna. På sikt ska det gynna biotopvärdena för de utvalda vattendragen. De utvalda vattendragen är biotopkarterade enligt det nationella systemet System Aqua som är framtaget av Naturvårdsverket. Detta system innebär att vattendragen är identifierade, karaktäriserade och naturvärderade. Värderingsdelen innebär en bedömning av vattendragens naturlighet, förekomst av raritet samt artrikedom. Speciella förhållanden av positiv eller negativ art som kan påverka vattendragens bedömning behandlas. Arbetet innebär även lokalisering av nyckelbiotoper i

anslutning till vattendragen. För att kunna värdera kulturmiljöerna i samma vattendrag togs en rapport fram år 2009 för att underlätta detta arbete (Länsstyrelsen meddelande 2009:46). Värderingen innebär en poängsättning av de enskilda lämningarna som kan tänkas beröras av åtgärder för biotopförbättring. Värderingen innebär även att specifikt värdefulla miljöer eller objekt kan pekas ut som extra skyddsvärda i områden där intressen mellan natur och kultur sammanfaller. Slutligen karaktäriseras hela vattendraget ur kulturmiljösynpunkt (se mer nedan) och rekommenderade åtgärder och restriktiviteter ges till dem som utför de biotopförbättrande arbetena i extra känsliga områden.

De ovan nämnda värderingarna ska även vara till grund eller hjälp för länsfiskeplanen, vilken syftar till att bedöma vilka områden som är mest skyddsvärda för fisken och fisket i länet. Arbetet med länsfiskeplanen genomförs i samverkan med fiskets intressenter inom Jönköpings län.

Syfte och målsättning

Syftet med inventeringsarbetet är att lokalisera, identifiera, dokumentera och klassificera tidigare okända vattenanknutna lämningar. Nyupptäckta fornlämningar förs in i fornminnesregistret (FMIS). Påträffade kulturlämningar analyseras och förs in i en databas med tillhörande GIS-skikt, som tillsammans med en rapport kommer att utgöra underlag för ärendehantering inom myndigheten. Varje vattendrag bedöms var för sig med hänsyn till helhetsvärden. Ett annat syfte är att analysera och diskutera vilka problem och konflikter som kan uppstå mellan motstående intressen. En modell ska även tas fram för uppföljning av natur- och kulturmiljövärden i sjöar och vattendrag. Tanken är att effektivt följa upp eventuella effekter av återställningsarbeten. Målet är att få fram ett bra dokumentationsunderlag av kulturmiljöer i anslutning till de vattendrag som kommer att åtgärdas av restaureringsarbeten enligt länsfiskeplanen. En mer nyanserad helhetsbild ska bidra till en ökad historisk kunskapsnivå, så att bättre hänsyn kan tas i områden med kulturvärden i samband med restaureringsarbete av vattendrag. Resultaten av inventeringen kan efterhand riktas till en mer lokal nivå, det vill säga till kommuner, hembygdsföreningar, turistbyråer och bibliotek genom korta seminarier, enklare faktablad och eventuellt skyltning av mer intressanta kulturmiljöer/-slingor.

Metod

En viktig del av arbetsmetoden utgörs av arkivstudier. Den primära källan till nypåträffade och inventerade lämningar består av historiska kartor av olika slag. Dessa utgörs av äldre geometriska jordeböcker, skifteskartor, rågångskartor, avsöndringskartor med flera. De finns inskannade och tillgängliga via Lantmäteriets digitala tjänst Historiska kartor. Direkt analys och identifiering av äldre verksamheter är möjliga på ett snabbt och effektivt sätt direkt på datorskärmen. Vid behov rektifieras eller passas de äldre kartorna in digitalt mot fastighetskartan. Alla kartor skrivs ut eller läggs in i en handdator/GPS för att kunna tas med vid fältinventeringen.

Andra källor kan vara äldre litteratur, som berör hembygdslitteratur eller lokala inventeringar. Kommunala kulturhistoriska inventeringar, industriinventeringar och övriga befintliga underlag vävs in i en övergripande analys för varje vattendrag. En källa som gett relativt stort utslag i nyregistrerade lämningar är personliga kontakter och möten med lokala hem-

bygdsföreningar, kulturengagerade privatpersoner och berörda markägare, vilka utgör en ovärderlig kunskapsbank. Stundtals har dessa engagerats i fältarbetet och i framtagande av, för projektet, värdefulla skrivna källor.

Fältarbetsfasen innebär att identifierade miljöer, utifrån historiska kartor och andra källor, specialinventeras. En mer direkt inventering sker vid de skärningspunkter som finns med naturintressen i vattendragen, framför allt vandringshinder för fisk och vattenlevande organismer. I regel utgörs hindren av dammvallar till kvarnar och vattenkraftverk eller regleringsdammar. Påträffade lämningar registreras i regel antingen som fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning. I enskilda fall kan objekt vara av senare tid och värderas som industriminnen eller sentida lämningar som anses bidra till vattendragets helhetsanalys. Kriteriet för inventeringen är att lämningarna antingen är relaterade till en vattenbaserad näring eller ligger inom 100 meter från vattnet, oavsett vilken kulturhistorisk intressant lämningstyp den än utgör. Även mindre bäckar och biflöden som sträcker sig flera kilometer bort från vattendragets huvudfåra, räknas in med samma inventeringsmetodik. Samtliga oregistrerade lämningar som inte syns i dagens kartmaterial har mätts in med DGPS för kvalitets- och precisionssäkring. Datan har därefter redigerats i Esris programvara ArcMap 10.3. Samtliga lämningar har även fotograferats med digitalkamera och beskrivits enligt gängse inventeringsmetoder.

Den sammanfattande analysen och redovisning av påträffade objekt presenteras i denna delrapport. Varje vattendrag bedöms i sin helhet men ibland kan det även vara aktuellt med särskilt utpekade kulturvärdessträckor. Sådana sträckor kan utgöra samlade förindustriella lämningar, värdefulla kulturmiljöer och fornlämningar. Områden som berör både naturvärdesbedömningar och objekt värderade inom Kultur Aqua, studeras särskilt och goda exempel på lösningar belyses. Eventuella områden eller sträckor där ytterligare behov av utredning finns, anges specifikt. För varje vattendrag finns en beskrivning av lämningar, kända intressen, beteckningar och eventuellt förekommande utpekade miljöer. Mer komplexa miljöer eller enstaka värdefulla kulturmiljöförekomster anges enligt den princip som beskrivits i rapporten KulturAqua – System för kulturvärdesbedömning av sjöar och vattendrag (Länsstyrelsen meddelande 2009:46). Vissa revideringar har gjorts av ovanstående rapport som ett resultat av ett seminarium i Eksjö 4-5 september år 2012. Därför är det även bra att ha tillgång till Minnen vid vatten – Inventeringar av kulturmiljöer längs vattendrag inom projekt Kultur Aqua år 2011 – Bruzaån, Gnyltån och Sällevadsån med biflöden (Länsstyrelsen meddelande 2014:13).

Resultatet av det i Eksjö seminarium ovan diskuterade, avseende ruinskick och kvarvarande överbyggnader, har resulterat i att tre undertyper/kategorier tydliggör vad som avses, nämligen:

- A** Ruin, avser objekt/miljöer med lämningar utan kvarvarande överbyggnader i trä eller andra material.
- B** Objekt eller miljö med någon form av överbyggnad kvar i trä eller annat material. Gäller även om objektet är en bro som används eller är bevarad.
- C** Anvisar en miljö där både ruiner och byggnader finns blandade. Ovan nämnda underkategorier skrivs in vid indelningen av miljöer och objekt i de tre grupperna:

kulturhistoriskt värdefull miljö
kulturhistoriskt värdefull lämning
lämning med måttligt kulturhistoriskt värde

Exempel:

Miljö I C. Småindustriella miljöer från olika tidsperioder Klinte.

Objekt VII B. Skede stenvalvsbro.

Objekt XII A. Äldre brofästen vid Strömmahult.

Objekt XIII A. Kvarnarps kvarngrund.

Kulturmiljölagen och fornlämningsbegreppet

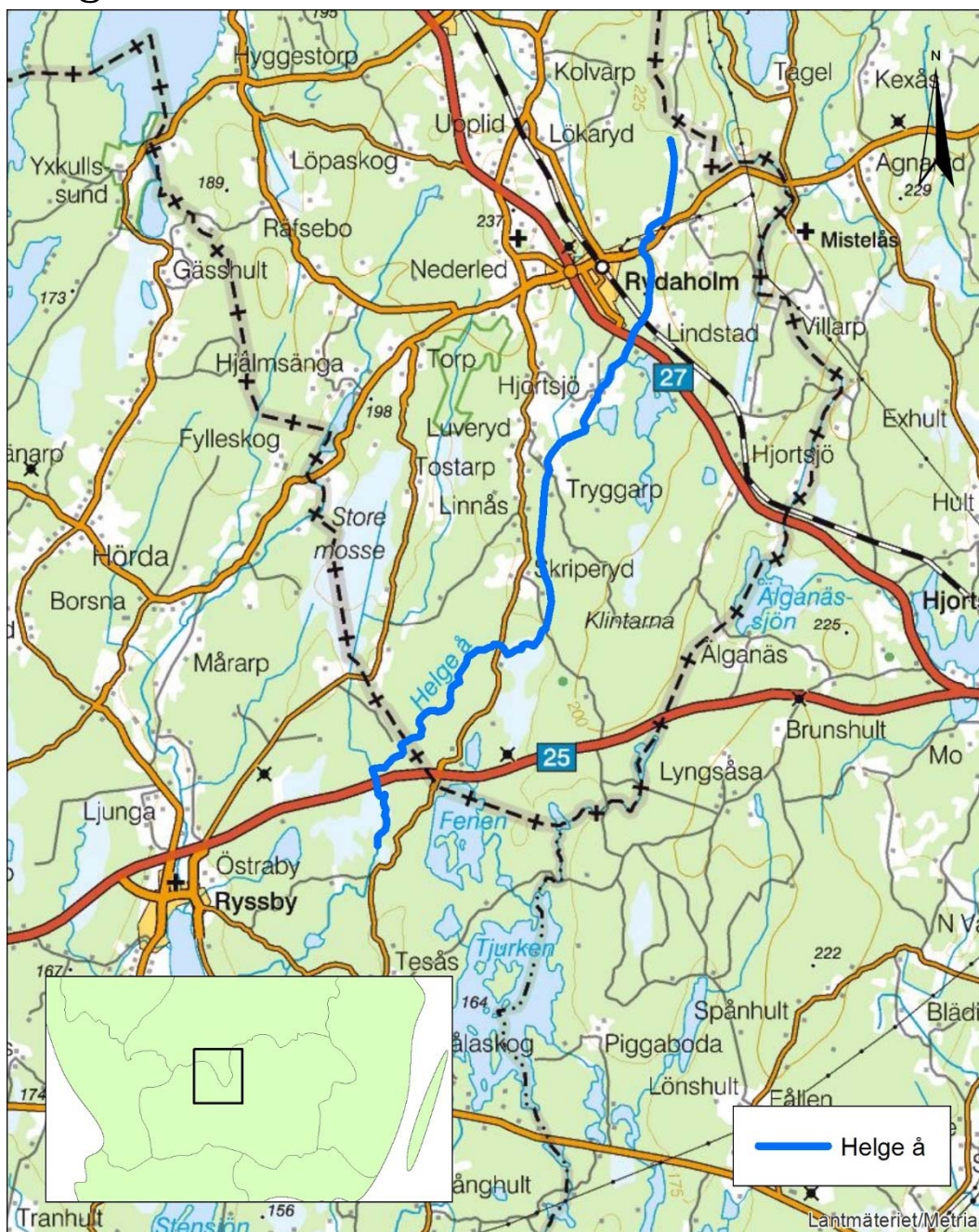
Sedan 1 januari år 2014, har det som tidigare kallats Kulturminneslagen ändrat namn till Kulturmiljölagen. Revideringar och förtydliganden har skett av Kulturmiljölagen, framförallt är den viktiga förändringen i 2 kapitel § 1a att se som en betydande förstärkning av äldre vattenverksamheters lagskydd om dessa utgörs av fornlämningar.

Även själva begreppet fornlämning har ändrats, från att tidigare hetat fast fornlämning heter det nu fornlämning (se SFS 1988:950). Förutsedda effekter av denna ändring av fornlämningsbegreppet, det vill säga lämningar/ruiner tillkomna eller hävdade innan år 1850, innebär en ökad handläggning på länsstyrelserna. Dels kommer det att krävas fler beslut/tillstånd för ingrepp i fornlämning enligt Kulturmiljölagens 2 kapitel § 11 – 13 i samband med vattenverksamhetsärenden och biotopåterställande åtgärder i vattendragen. Dels kommer det krävas tidiga samråd enligt Miljöbalken för att synka denna lagstiftning med Kulturmiljölagens krav. För att hela handlägnings- och samrådsprocessen ska vara rättssäker, krävs det att alla parter som hanterar/berör fornlämningar vid vatten beaktar lagstiftningen. Om så inte sker, riskeras överträdelse, det vill säga brott mot kulturmiljölagen. Länsstyrelsen har idag plikt att anmäla sådana brott, därför är det av stor vikt att kunskapen om lagstiftningen sprids i alla led; inom länsstyrelsevärlden, kommuner, utförare av biotopåterställningar, konsulter, markägare som innehar en äldre vattenverksamhet på sina ägor etc.

En fornlämning har skydd enligt Kulturmiljölagen även om fornlämningen inte är känd eller registrerad i fornminnesregistret. Detta innebär att även om kunskapsunderlag för kulturmiljöer saknas för ett vattendrag, kan utrivning av dammar inte äga rum utan att ha föregåtts av ett samråd med länsstyrelsens kulturmiljöenhet. Därefter fattas beslut om tillstånd ges för ingrepp i fornlämning. En ansökan om tillstånd sker skriftligen till Länsstyrelsens Kulturmiljöenhet.

Inventeringsresultat

Helge å

Figur 1. Översikt av vattendraget Helge å. Blå linje visar inventerad sträcka av ån. Översiktskartan. Skala 1:150 000. Infälld kartbild visar lokaliseringen av vattendraget i stort med länsgränser markerade.

Vattendraget

Helge å utgör kärnan i åns huvudavrinningsområde och är ett av sydsveriges största vattendrag. Den rinner från sina källflöden på det sydsvenska höglandet i trakterna av Rydaholm i Jönköpings län och Sjön Femlingen i Kronobergs län för att efter de båda länen gå samman och fortsätta genom delar av Skåne till Åhus där den har sitt utlopp i södra Östersjön (Marktorp 2014, 7).

Genom Jönköpings län passerar ån genom Rydaholms socken i Värnamo kommun. Sträckan som här behandlas är något mindre än 20 kilometer och utgörs huvudsakligen av lugnt rinnande vatten. Större delen av sträckan omges ån av skogsmark men med betydande inslag av våtmarker närmast ån. Den totala fallhöjden inom den inventerade sträckan är ca 55 meter.

Hela den aktuella sträckan har inte inventerats i fält, utan endast de sträckor där kart- och arkivstudier samt tips från lokalbefolkning har antytt att lämningar kunnat förekomma. Därtill har även de platser besökts där kända lämningar och industriminnen redan varit registrerade.

Numreringen av kulturobjekt eller kulturmiljöer längs Helge å har fått ärva vattendragets namn samt ett löpnummer, Helge å 1, 2, 3 och så vidare.

Att vattendrag förändras och får nya fåror är inte ovanligt men den sträckning man nu ser är delvis ett resultat av mänsklig påverkan. Givetvis påverkar dammarna intrycket som ges men minst lika stora förändringar har skett längs andra sträckor. Det som i första hand avses är de sträckor som rätats ut, från att vara områden där ån närmast meandrade i liten skala till att nu rakt löpa genom landskapet. De nya raka sträckorna följer ofta administrativa gränser. Söder om Hjortsjö har till exempel ån grävts om och rätats ut i syfte att torrlägga tidigare blöta områden, jämför till exempel åns sträckning från sent 1700-tal med dagens (se Figur 9 & 10) men det har även förekommit att åar rätats ut för att underlätta vid flottning av timmer. Att det flottats i Helge å är väl dokumenterat (Ahlbäck & Albertsson 2006) men inga säkra spår, som specifikt kan kopplas till flottningen har hittats längs nu aktuell sträcka. Det innebär inte att det inte flottats utan enbart att det inte längre går att se eventuella spår. Men förekomsten av två äldre sågar längs ån, inom Jönköpings län, talar för att flottning kan ha förekommit.

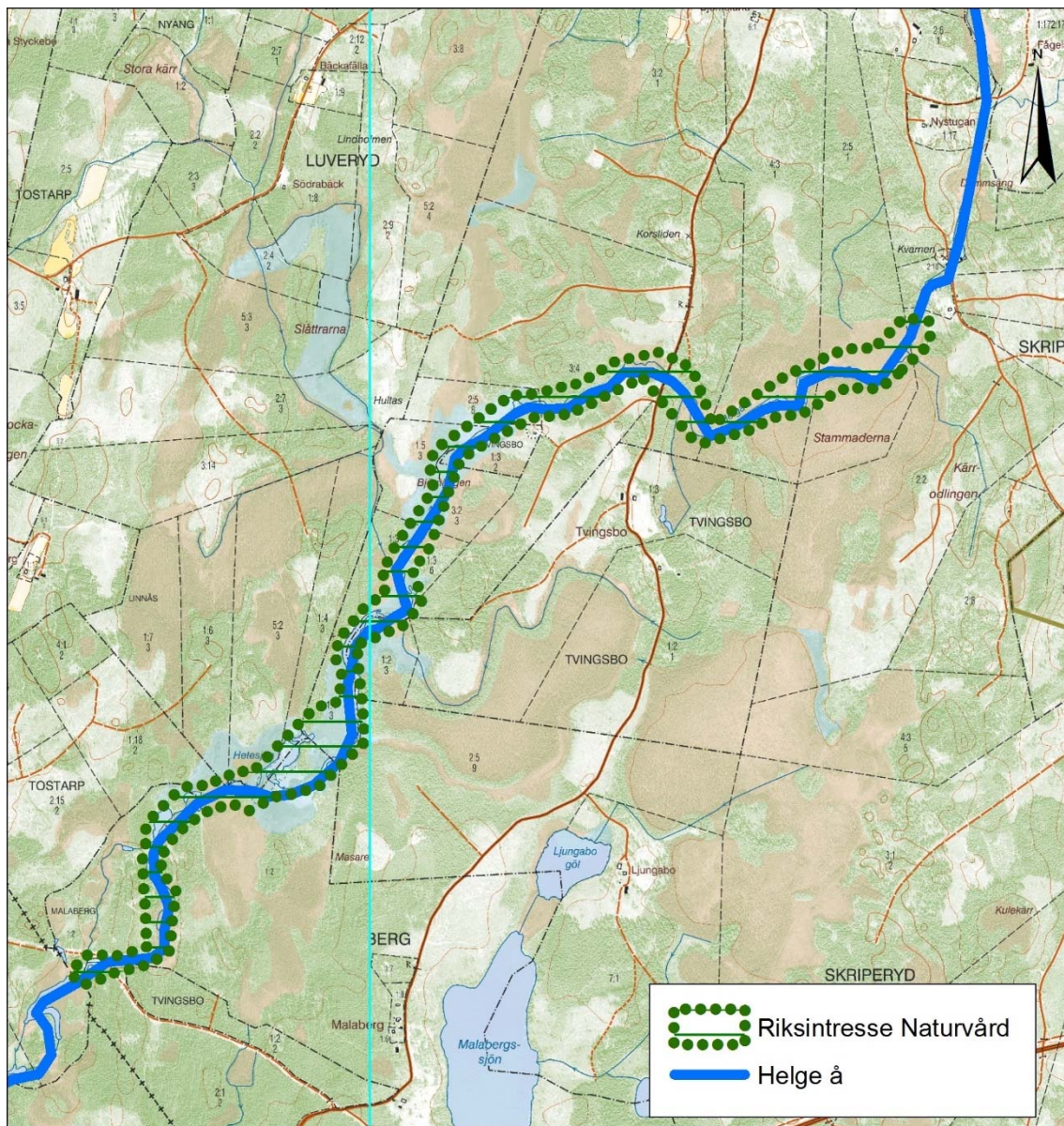
Natur

I egenskap av ett av södra Sveriges största vattendrag finns många naturintressen med olika klassningar kopplad till vattnet och dess omgivning. Nedanstående beskrivning avser endast Jönköpings läns del av Helge å. Då den aktuella sträckan innefattar åns ena källområde är dess nordligaste del av mycket blygsam karaktär och påminner mer om en liten bäck snarare än en å. Efter hand ökar vattenmängden och i takt med det så ökar även antalet lämningar med anknytning till vattenkraft. Ån flyter nu genom ett landskap som omväxlande består av skog och öppna odlingslandskap. Men den passerar också genom en sedan tidigare utpekad miljö. Det är ett Riksintresse för naturvård:

NRO06097 Stammaderna

Värdeomdöme: Stammaderna utgör ett värdefullt våtmarksområde i form av mad vid vattendrag.

Områdets huvuddrag: Området ingår i de vidsträckta blöta mader som ligger utmed Helgeån. Till största delen utgörs de av plåtformigt välvda mossar. Dessa är öppna med mer eller mindre bred kantskog. I flera av mossarna har breda laggar och långa kärrdrag utbildats. En förhållandevis stor areal öppna plana kärr finns också.

Figur 2. Naturvårdens riksintresse Stammaderna mot bakgrund av Fastighetskartan. Skala 1:24 000.

Helge å är på grund av sin storlek indelat i delsträckor och närmare beskrivningar av de värden som finns nedströms nu aktuellt område finns tidigare sammanställt, se Marktorp 2013. Där redovisas dels tidigare utpekade områden såsom till exempel olika värdefulla vattendrag, riksintressen för naturvården, Natura 2000 områden, naturreservat men också olika aspekter på vattenförvaltning och tidigare utförda åtgärder.

Fisket

Helge å är jämte Emån södra Sveriges artrikaste vattensystem, (Östberg & Dahl 2015, 6; Dederling 2001, 223) så något förvånande är att inga lämningar eller spår efter fiske finns kända längs nu aktuell del av Helgeå. Att fiske varit en viktig del av försörjningen sedan mesolitikum framgår av de kända boplatsernas närhet till kuster och vattendrag. Givetvis är inte fisket enda anledningen till boplatsernas placering, men fynd av till exempel ljuster från andra områden visar på att resursen utnyttjades. I Helge ås andra källområde i Kronobergs län finns också en boplatz från mesolitikum (Persson 2012). Efter det att boskapsskötsel och jordbruket introducerats minskade givetvis vikten av jakt och fiske i och med ett mer diversifierat näringsfång, men det var fortfarande en mycket viktig del av försörjningen.

Längre fram i tiden visas även vikten av fisket genom att de nämns i olika landskapslagar under tidigmedeltid men också att det även senare beskattas av kronan (Westerberg & Ask 2011). Även senare tycks laxfisket varit utbrett i Helge å, men mängden lax uppströms kraftverket i Torsebro har minskat avsevärt efter byggnationen 1909 (Östberg & Dahl 2015, 6). Indirekt framstår också värdet av fisket i Helge å genom diskussionerna kring flottningen. Under början på 1900-talet höjdes röster mot flottningen i ån då den orsakade skador som missgynnade fisket, och värdet av fisket var av större betydelse än skogen (Ahlbäck & Albertsson 2006, 103).

Historiskt sett har allmänt fiske av olika fiskarter och framför allt lax- och ålfiske varit utbrett, och kunskapsuppbyggnaden kring ämnet är en prioritering i Jönköpings län, allt enligt projektet Kulturmiljö och vattenförvaltning som drivs i Södra Östersjöns vattendistriktets regi (se Kraft 2011).

Fornlämningsbilden

Den allmänna lämningarsbilden, med dagens kunskapsläge, längs nu aktuell del av Helge å ser ut enligt följande, baserat på en buffring upp till 100 meter från vattendraget: Känt innan inventeringen var tre områden med fossil åker, två gårdstomter, ett gravfält, en såglämning samt ett torp under vilket även en kvarnanläggning finns registrerat. Gravfältet samt gårdstomterna har fornlämningsstatus, två av områdena med fossil åker, såglämningen samt torpet klassas som övrig kulturhistorisk lämning och ett av områdena med fossil åker utgör ett bevakningsobjekt.

Efter inventeringen kan det konstateras att antalet kända lämningar har mer än fördubblats. De nytillkomna lämningarna utgörs av fem kvarnar, en såg och spår eller uppgifter om tre äldre broar. Antalet nytillkomna lämningar jämfört med de tidigare kända lämningarna visar på vikten av en riktad inventering av vattennära lämningar.

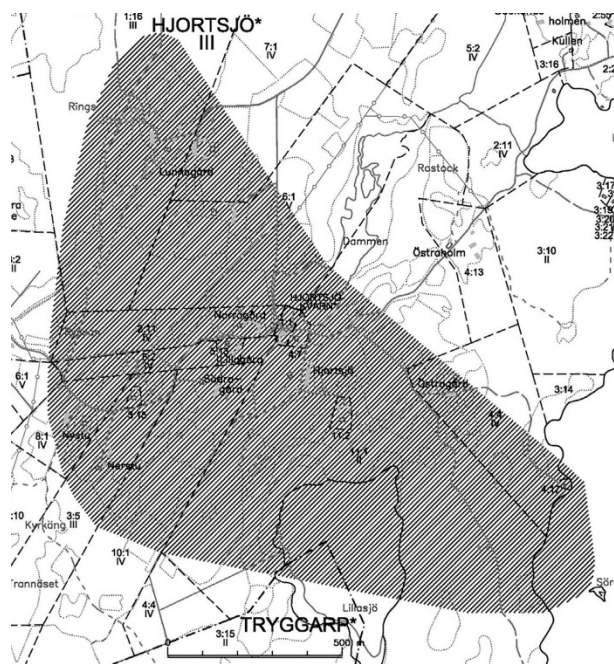
Bilden som ges av bygden utifrån de lämningar som ligger inom åns närområde är inte densamma som ges om t ex hela Rydaholms socken beaktas. Av de längs ån registrerade lämningarna är den äldsta troligtvis från yngre järnålder. Men sett till kända lämningar i hela socknen går spåren mycket längre tillbaka i tiden. Om man ser till samtliga kända indikationer från en tidsperiod, det vill säga boplatser, gravar lösfynd och så vidare, så är Rydaholm en av de socknar i Jönköpings län som har flest lämningar från stenåldern. Att jämföra på detta vis är givetvis befast med en mängd källkritiska aspekter men det ger ändå en bild av vilka områden som nyttjades mer än andra. Att bilden ändå är rättvisande stöds av att de områden med flest indikationer till stor del sammanfaller med de större vattendragen

som förbinder inlandet med kusterna vilket stämmer väl med den allmänna teoribildningen kring tidsperioden. Även under bronsålder sticker Rydaholms socken ut vid en länsövergripande genomgång, då den tillsammans med Reftele är de socknar med flest indikationer från perioden. En av de lämningskategorier som traditionellt sett räknas till bronsåldern är större rösen och höggar med en diameter över tio meter. Hur rösen respektive högarna fördelar sig geografiskt tycks till viss del styras av tillgången på byggmaterial men Rydaholm är den socken med flest kända större rösen vilket tyder på att området haft betydelse. Efter bronsåldern sker något utifrån fornlämningsbilden och antalet lämningar minskar drastiskt jämfört med många andra områden. De tidigare så fornlämningstäta områdena (kommunerna) Värnamo, Gislaved och till viss mån Sävsjö uppvisar en nedgång under äldre järnålder vilket sammanfaller med en motsvarande uppgång i Vaggeryds och Jönköpings kommuner. Därefter förefaller en återetablering ske inom de södra och östra delarna av Jönköpings län under yngre järnålder. Från perioden är få boplatser kända så iakttagelsen baserar sig i första hand på gravar och gravfält. Det är alltså från denna period som de första spåren efter mänsklig närvaro syns i inventeringsresultaten längs Helgeå i och med gravfältet RAÅ 141:1, trots att människor redan då vistats i området i tusentals år.

I åns absoluta närområde finns inga Riksintressen utpekade men i Värnamos kommunala kulturmiljövårdprogram finns en miljö som uppmärksammats och det är Hjortsjö:

Hjortsjö

Hjortsjö Östregård (Hjortsjö 11:1) består idag av ett timrat bostadshus i två våningar med sexdelade plan, uppfört 1867. Gården flyttade detta år ut från bykärnan i samband med laga skiftet. Huset användes endast som sommarbostad 1958-1985 och har därefter restaurerats. Arkitekturdetaljer som takgesims och trekantiga fönsteröverstycken är bibehållna. Under gavelröstena finns halvmåneformade fönster. Bostadshuset omges av betes- och ängsmarker, med en lövträdsridå ned mot Lillasjö. Det omgivande odlingslandskapet är rikt på fornlämningar, bland annat höggravfält och rösen (Vårt att värna 2000, 243).

Figur 3. Kulturmiljövårdprogrammets utpekade miljö Hjortsjö.

Industrihistoria

Industri miljöer längs länets åar utgörs av två kategorier. Dels de redan kända som utgör industriminnen i Jönköpings län, för vilka det finns en databas. Dels de äldre lämningar som kan sägas utgöra fornlämningar av något slag eller är borttagna sådana (uppgift om). En sammanslagning av både äldre och yngre industrilämningar (med kvarvarande överbyggnad) ger en industrihistorisk överblick längs de inventerade vattendragen.

Inför inventeringen fanns inget industriminne registrerat men i FMIS under RAÄ Rydaholm 251:1 finns en såglämning, Skriperydys såg, registrerad som övrig kulturhistorisk lämning, och under 252:1 finns en kvarnlämning nämnd under en torpbeskrivning, även den som övrig kulturhistorisk lämning. Både sågen och kvarnen har kartbelägg från 1793.

Arkiv- och kartstudien genererade ytterligare några platser med lämningar knutna till vattenkraft. De nytillkomna lämningarna utgörs av fem kvarnar. Av kvarnarna bör två registreras som fornlämningar då de har belägg äldre än 1850, en kvarn bör registreras som övrig kulturhistorisk lämning och två kvarnar som uppgift om då den endast kan ses i äldre kartor men inga spår kunde beläggas på platsen för dem.

Som tidigare nämnts så finns inga industriminnen registrerade längs det aktuella åavsnittet. Inte heller kommer de nypåträffade lämningar generera några nya industriminnen.

Översikt av dammar och vandringshinder

Begreppet vandringshinder kan definieras som hinder för vattenlevande fauna, både fisk och andra vattenlevande djur, även mindre djur som är viktiga i näringskedjan. I regel består vandringshinder av indämda områden, kraftverk och äldre kvarnar (dammvallar). Syftet med att förbättra vandringsvägarna för dessa arter är de ska sprida sig, uppsöka födoplaster och kunna nå lekrområden. Ursprungligen forsande och strömmade partier har under historisk tid och senare tid, istället omvandlats till mindre sjöar vid dammbyggen. Målet blir därför att försöka återskapa de naturliga och ursprungliga vägarna eller konstruera fiskvägar i form av så kallade omlöp.

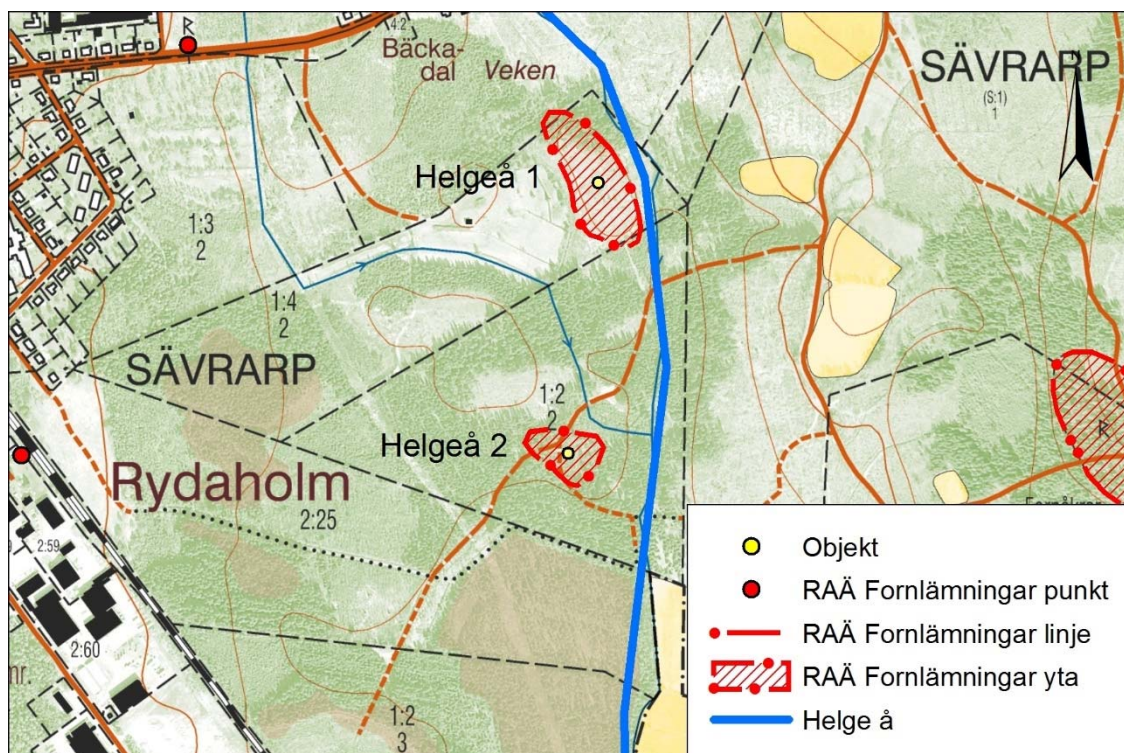
Enligt biotopkarteringens databas för vandringshinder finns inga hinder vare sig partiella eller definitiva. Vid den aktuella inventeringen har ändå bedömningen gjorts att objekten Helgeå 3 och 14, se nedan, sannolikt utgör definitiva vandringshinder. Dessa två objekt utgör också de enda dammarna längs sträckan som håller vatten.

Notera att ån inte inventerats utifrån vandringshinder utan att dessa två anmärkningar är ett resultat av en kulturhistorisk inventering. Därför kan det mycket väl finnas fler vandringshinder längs nu aktuell del av ån.

Helge ås objekt och miljöer

Figur 4. Utpekade objekt och miljöer längs inventerad del av Helge å mot bakgrund av Fastighetskartan. Skala 1: 75 000.

Figur 5. Objekt Helge å 1 och 2 mot bakgrund av Fastighetskartan. Skala 1:10 000.

Helge å 1

Område med fossil åker, RAÄ Rydaholm 502:1. Den fossila åkern består av ett röjningsröseområdet, ca 200x50-80 meter stort, beläget på en höjd. Inom området finns ca 100 röjningsrösen. Rösena är 2-4 meter i diameter 0,2-0,5 meter höga. Flera av dem har en toppigare profil vilket kan tyda på att de är yngre än de andra.

Antikvarisk bedömning: **Bevakningsobjekt.**

SWEREF 99 TM: N6316134 E459125

Helge å 2

Område med fossil åker, RAÄ Rydaholm 501:1. Den fossila åkern består av ett röjningsröseområdet, ca 110x30-70 meter stort, beläget på en flack höjd. Inom området finns det minst 10 röjningsrösen. Rösena är 2-4 meter i diameter 0,2-0,4 meter höga och flertalet av dem är övermossade. Vid nu aktuellt besök kunde inte rösena ses på grund av mycket tät vegetation på platsen.

Antikvarisk bedömning: **Övrig kulturhistorisk lämning.**

SWEREF 99 TM: N6315774 E459088

Helge å 3

Under slutet av november 2016 förstördes stora delar av Hjortsö kvarn i en brand. Beskrivningen nedan gjordes innan branden:

En- och en halvplans byggnad. Ursprungligen uppförd under 1800-talet, med senare tillbyggnad i vinkel (Winning 1940, 198). Åt väst finns en tillbyggnad under pulpettak. Stomme av okänd beskaffenhet. Fasaden har liggande fasspontad panel åt norr och öst. Samtliga fasader är strukna med röd slamfärg och omfattningar, knutbrädor och vindskivor är vitmålade. Den västra och södra fasaden är klädd med locklistpanel. Byggnaden har ett sadeltak som avvattnas av svart plegel (tegelimiterande plåttak). Grunden under den äldre byggnadskroppen har tuktad natursten, delvis murad och fogad. Tillbyggnaden har en betongsockel med inblandat stenskrot. Nederplan har äldre fönster medan de övre fönsteröppningarna har kompletterats med modernare dito.

Dammvallen är låg och uppskattas vara ca 80 meter lång. Från dammen som ligger norr om kvarnen släpps vattnet ut genom tre luckor. Vattnet från den östra leds genom kvarnen. Söder om kvarnen leds vattnet bort genom en stensatt ränna med kallmurade sidor till det rinner samman med det övriga vattnet från dammen ca 50 meter söder om kvarnen.

Antikvarisk bedömning: -

SWEREF 99 TM: N6313450 E458115

Utgör troligtvis ett definitivt vandringshinder ur biotopsynpunkt.

Figur 6. Objekt Helge å 3 Hjortsö kvarn sedd från nordost. Foto innan branden.

Helge å 4

Gårdstomt, RAÄ Rydaholm 359:1. Inom ett område ca 70x60 meter stort finns spåren efter Hjortsjö Östragårds gamla tomt. Synliga lämningar består av terrasskanter, spridda grundstenar, oregelbundna förhöjningar samt en gammal brukningsväg. Äldsta belägg från 1413 (Agertz 2008, 112). Lämningens utbredning är gjord utifrån storskifteskartan från 1789 (Akt E97:20), se Figur 8.

Antikvarisk bedömning: **Fornlämning**.

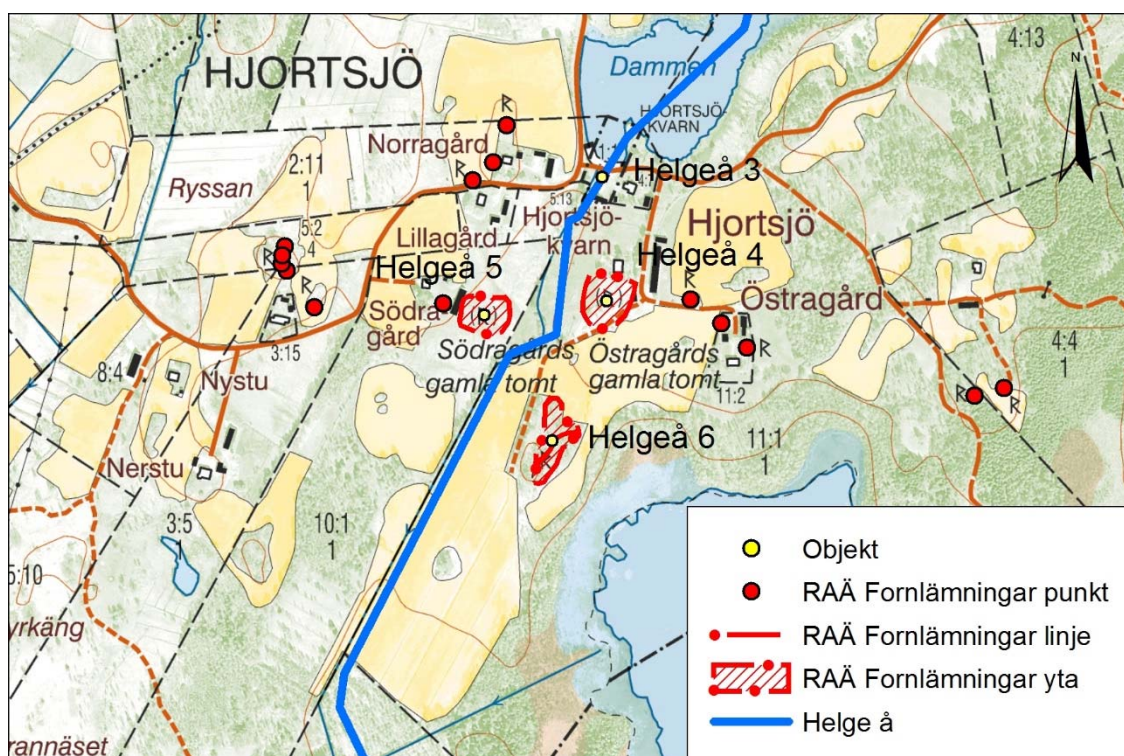
SWEREF 99 TM: N6315774 E459088

Helge å 5

Gårdstomt, RAÄ Rydaholm 358:1. Inom ett område ca 60x50 meter stort finns spåren efter Hjortsjö Södragårds gamla tomt. Synliga lämningar består av terrasskanter, oregelbundna förhöjningar, gropar och röjningsrösen. Äldsta belägg från 1413 (Agertz 2008, 112). Lämningens utbredning är gjord utifrån storskifteskartan från 1789 (Akt E97:20), se Figur 8.

Antikvarisk bedömning: **Fornlämning**.

SWEREF 99 TM: N6313269 E457961

Figur 7. Objekt Helge å 3 och till och med 6 mot bakgrund av Fastighetskartan. Skala 1:10 000.

Figur 8. Storskifteskarta från 1789 med objekt Helge å 4 och 5. Notera att Hjortsjö kvarn och dammen ännu inte byggts.

Helge å 6

Gravfält (RAÄ Rydaholm 141:1) och **Område med fossil åker** (RAÄ Rydaholm 141:2). Gravfältet är ca 70x20-30 meter stort och består av 10 högar. Högarna är ca 4-8 meter i diameter och 0,3-0,7 meter höga. I samtliga högar kan stenar ses i ytan och 8 av dem är skadade av stentäkt. Väst och nordväst om gravfältet finns ett område med fossil åker i form av terrasskanter, äldre odlingsytor och ett stort röjningsröse. Dessa äldre åkerytor är nu övergivna men kan beläggas i en storskifteskarta från 1792 (Akt E97:20:2), se Figur 9.

Antikvarisk bedömning av gravfältet: **Fornlämning**.

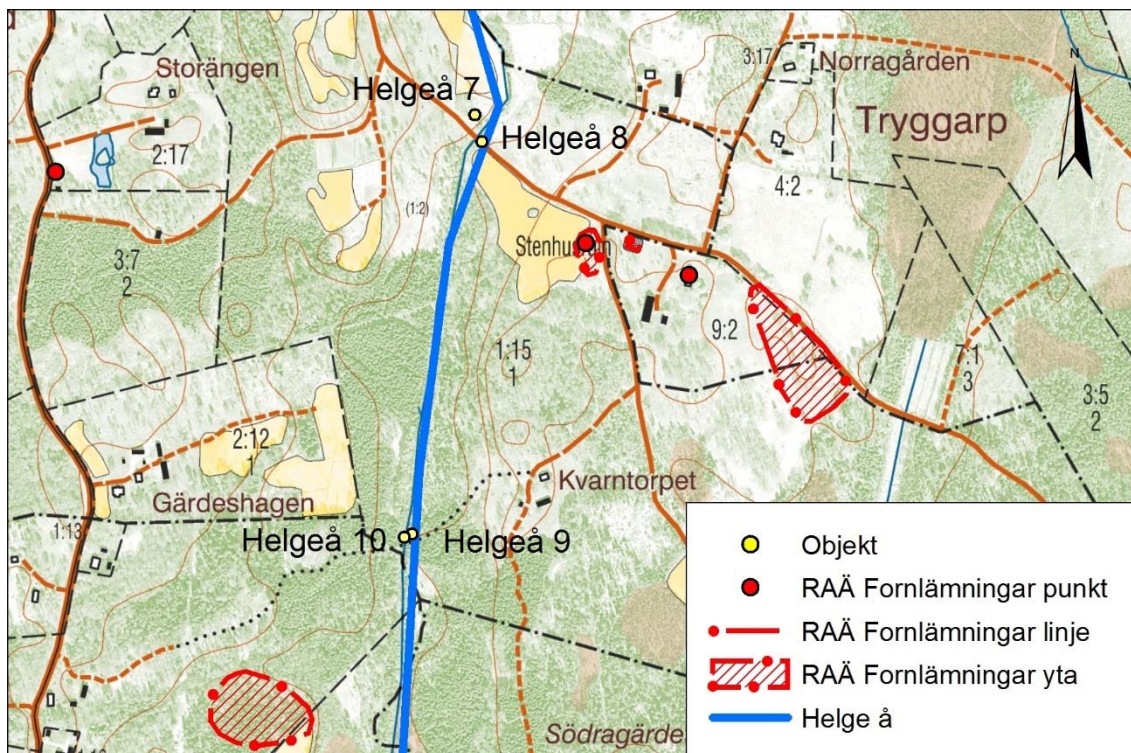
Antikvarisk bedömning av fossil åker: Nuvarande status är Övrig kulturhistorisk lämning men den ska ändras till **Fornlämning**.

SWEREF 99 TM: N6313079 E458049 (Gravfält)

SWEREF 99 TM: N6313120 E458052 (Fossil åker)

Figur 9. Storskifteskarta från 1792 med objekt Helge å 6, den fossila åkern. Lämningen motsvaras ungefär av de två mindre åkerlapparna öster om Helge å som lantmätaren inte markerat några röjningsrösen i. I kartan har inte gravfältet markerats.

Figur 10. Objekt Helge å 7 och till och med 10 mot bakgrund av Fastighetskartan. Skala 1:10 000.

Helge å 7

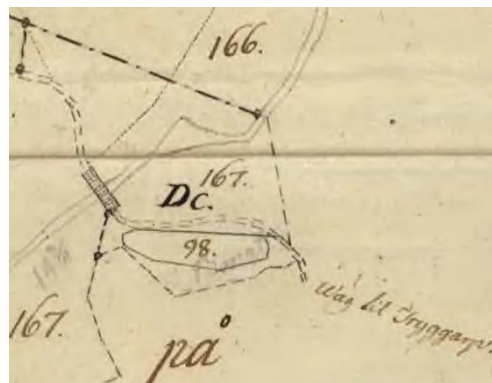
Vid inventering uppgavs av lokalbefolkning att en såg funnits direkt norr om bron, objekt Helgeå 8. På platsen kunde inga spår efter verksamheten ses. I den ekonomiska kartan från 50-talet är det utpekade området markerat som en samfällighet vilket stärkte uppgiften. I storskifteskartan (Akt 06-RYD-36) från 1802 anges kringliggande områden som kvarn-maden respektive kvarnängen vilket får bekräfta uppgiften men ändra från såg till kvarn, se figur 11-14.

Antikvarisk bedömning: Ska registreras som **Kvarn, Uppgift om.**

SWEREF 99 TM: N6311720 E457010

Figur 11. Ekonomiska kartan från 1950-talet över samfälligheten där Objekt Helge å 7 ska ha funnits.

af 161.	Warakers brolet	2	68	2,012
af 162.	Stm Ren	3	10	5
af 163.	Quarnängen	1/2	1: 15 3/4	11,937
af 164.	Quarnmaden	1	2: 9 3/4	12,292
165.	Ukarnu	1/2	11 1/2	2,875

Figur 12-14. Storskifteskarta Akt 06-RYD-36 och Akt 06-RYD-26 samt utdrag ur texten från Akt 06-RYD-36 där Quarnängen och Quarnmaden nämns.

Helge å 8

Bro. Den äldre bron är borta och en ny har byggts på platsen.

Belagd i karta från 1802 (Akt 06-RYD-36) och 1819 (Akt 06-RYD-58), se Figur 12 och 13.

Antikvarisk bedömning: Ska registreras som **Bro, Uppgift om.**

SWEREF 99 TM: N6311685 E457020

Helge å 9

Kvarngrund och dammvall. Kvarngrunden av sten med försänkning i mitten, den östra muren syns inte. Grunden är ca 12x5 meter stor, öst-västlig riktning, och kallmurad av stenar upp till 1,5-2 meter stora. Innanför och längs med den norra muren finns en avlång försänkning som är ca 5-6 meter lång, 1 meter bred och ca 0,5 meter djup. Lämningen är överväxt av mycket sly, se Figur 16.

Dammvallen syns något öster om grunden. Den är ca 3 meter bred och upp till 0,6 meter hög. Den är byggd av stenar, 0,4-1,5 meter stora. Vallen följer gränsen till en samfällighet på den ekonomiska kartan från 50-talet. Troligtvis markerar samfälligheten den gamla dammens utbredning. I storskifteskartan (Akt 06-RYD-58) från 1819 benämns endast området för kvarnen quarnawiken, men inget övrigt tyder på kvarnens existens vilket i sig antyder att den redan tagits ur bruk. Ca 100 meter öster om den gamla dammen ligger bebyggelse med namnet Kvarntorpet.

Antikvarisk bedömning: Ska registreras som **Kvarn, Fornlämning.**

SWEREF 99 TM: N6311167 E456926

Figur 15. Ekonomiska kartan från 1950-talet över samfälligheten där Objekt Helge å 9 har funnits. Samfälligheten markeras med ett S på kartan.

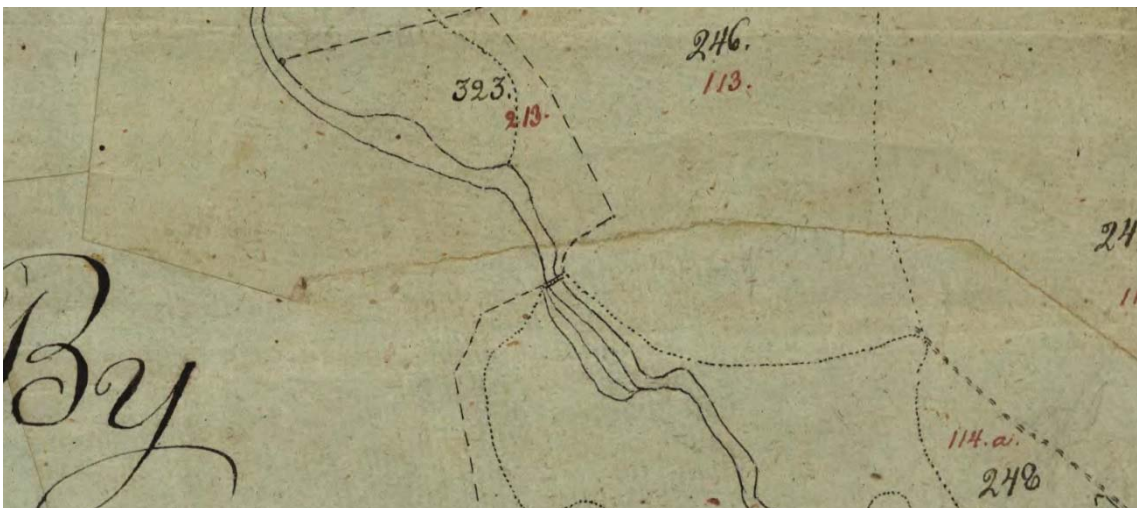

Figur 16. Resterna efter kvarnen Objekt Helge å 9.

Helge å 10

Bro. Kallmurade av ca 0,2-0,9 m stora stenar. Fästena är ca 3 meter breda och 1,5-2 meter höga och syns på båda sidor av ån. Mellan brofästena ligger nu en enklare träbro. Belagd i karta från 1819 (Akt 06-RYD-58).

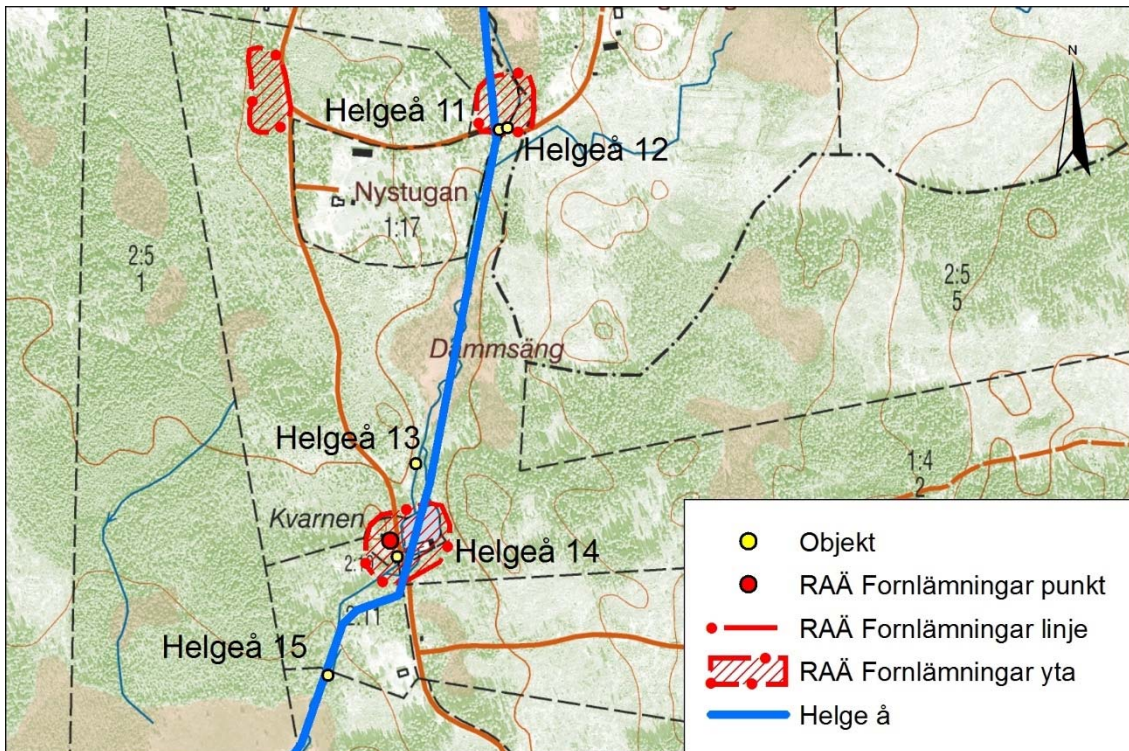
Antikvarisk bedömning: Ska registreras som **Bro, Övrig kulturhistorisk lämning.**
SWEREF 99 TM: N6311165 E456920

Figur 17. Utdrag ur storskifteskartan Akt 06-RYD-58 från 1819 med Objekt Helge å 10.

Figur 18. Foto av Objekt Helge å 10.

Figur 19. Objekt Helge å 11 till och med 15 mot bakgrund av Fastighetskartan. Skala 1:10 000.

Helge å 11

Såg, RAÄ Rydaholm 251:1. Ligger väster om ån, kallmurad stengrund, ca 8x17 meter stor (öst-västlig riktning). I mitten finns en fördjupning som är ca 1 meter djup. Stenmaterialet som grunden är byggd av är ca 0,3-1,2 meter stort och som högst står murarna ca 1,2 meter. Fallet och dämningen är till största delen bortgrävt 1952 enligt FMIS. På den ekonomiska kartan utgörs området direkt uppströms om såglämningen av en samfällighet.

Enligt Storskifteskartan över området från 1819 (Akt 06-RYD-58) är det lämningen efter Skriperyds såg. Samma karta anger att Tostemos kvarn ska ha funnits mittemot på andra sidan ån men efter den kunde inga spår beläggas.

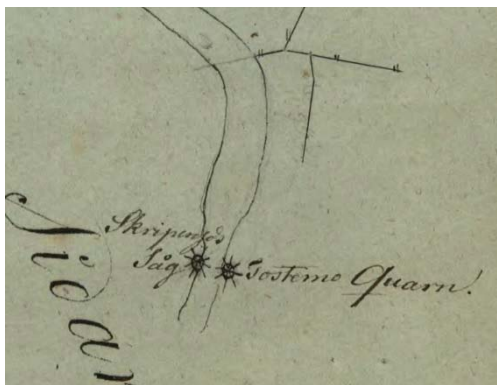
Belagd i karta från 1793 (Akt E97-59:1).

Antikvarisk bedömning för Skriperyds såg: **Fornlämning.**

SWEREF 99 TM: N6308975 E457095

Antikvarisk bedömning för Tostemos kvarn: Ska registreras **Kvarn, Uppgift om.**

SWEREF 99 TM: 6308975 E457100

Figur 20 (tv). Storskifteskartan med både sågen och kvarnen från 1819 (Akt 06-RYD-58)

Figur 21 (th). Äldsta påträffade källan för Skriperyds såg, Akt E97-59:1 från 1793.

Figur 23 & 24. Delar av grunden till Skriperys såg, Objekt Helge å 11.

Helge å 12

Balkbro. Kallmurade brofästen, ca 6 meter breda och 2 meter höga av tuktade stenar. Stenmaterialet utgörs av rektangulära stenar som är mellan ca 0,3-1,3 meter breda och 0,4-0,5 meter höga. Nuvarande bro är 4-5 meter lång och av betong.

Antikvarisk bedömning: -

SWEREF 99 TM: N6308945 E457100

Figur 24. Objekt Helge å 11.

Helge å 13

Kvarngrund och dammvall. Grunden ligger intill ån på västra sidan. Den är kvadratisk och ca 5-6 meter i sida. Kvarvarande murar är ca 1 meter breda och upp till 0,8 meter höga av kallmurade av stenar ca 0,4-1,0 meter stora. Murarna är tydligast mot ån. Dammvallen är 2-3 meter bred och ca 40 meter lång även den byggd av kallmurade stenar. Stenmaterialet är ca 0,4-1,2 meter stort. vid strömfåran finns en ca 3 meter bred öppning. Över öppningen i finns en yngre bro av trä.

Belagd i karta från 1793 (Akt E97-59:1).

Antikvarisk bedömning: Ska registreras **Kvarn, Fornlämning.**

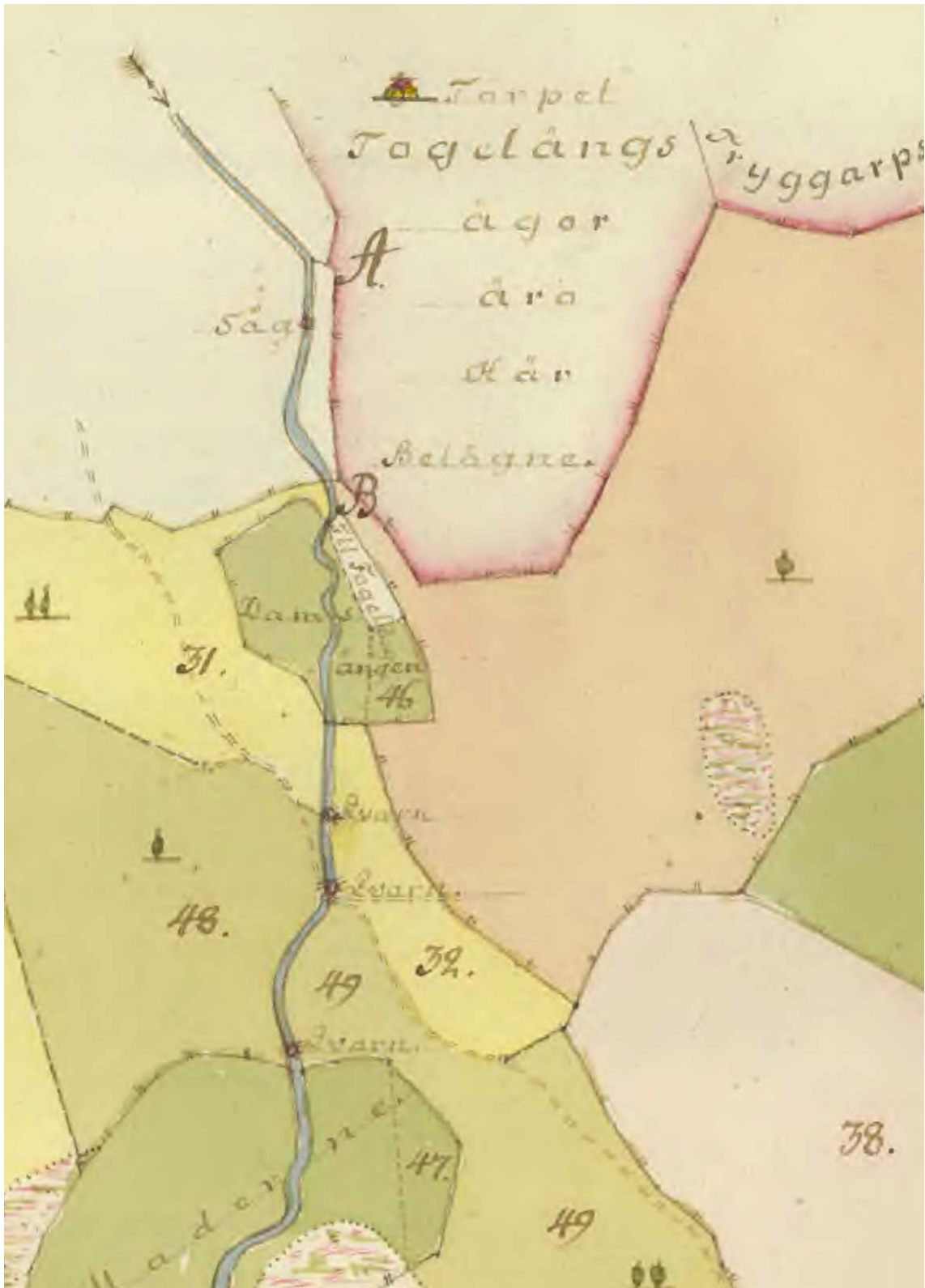
SWEREF 99 TM: N6308490 E456975

Figur 25. Del av dammvallen och i förgrunden syns även lite av själva grunden till kvarnen, Objekt Helge å 13.

Figur 26. Nuvarande öppning i dammvallen, Objekt Helge å 13.

Figur 27. Storskifteskarta från 1793 med Objekt 11 samt 13-15. Utdrag ur Akt E97-59:1.

Helge å 14

Torp och kvarn, RAÄ Rydaholm 252:1. I FMIS är ett område registrerat som torplämning och under samma identitet omnämns kvarnen, dammen och fördämningsvallen.

Torpet består av två husgrunder varav en har ett spismursröse och den andra har en källare. På grunden med källare står nu en yngre byggnad.

Figur 28. Ny bebyggelse på en av husgrunderna registrerade som RAÄ Rydaholm 252:1.

Kvarnbyggnad är knuttimrad och har sadeltak med senare takbeläggning av sinuskorruerad plåt. Kallmurad grund av natursten med axelhål för kvarnhjul i öster. Äldre fasad av synligt obehandlat timmer. Brädfodring av stommen pågår. Pardörr av stående brädor inklädd med liggande profilerad panel. Åt syd finns två fönster, åt norr ett. Fönstren har vardera två luften med enkelspröjsade bågar. Byggnaden är ca 10x7 meter i nordöstlig-sydvästlig riktning och ligger nordväst om ån. Vid inventeringstillfället (2014) pågick renovering av kvarnbyggnaden.

Figur 29-32. Objekt Helge å 14, dammen samt kvarnen.

Nedströms från kvarnen är utloppskanalen stensatt med kallmurade naturstenar. Nordväst om kvarnbyggnaden ligger dammen och med sin fördämning i sydöst. Vallen är till stor del uppbyggd av jordmassor och är därför svår att avgränsa från den naturliga topografin men vallen uppskattas vara ca 50 meter lång. Vattnet har släpps ut ur dammen genom två kanaler varav den västra har försett kvarnen med vatten.

Kvarnen är belagd i karta från 1793 (Akt E97-59:1).

Antikvarisk bedömning: **Övrig kulturhistorisk lämning.**

SWEREF 99 TM: N6308396 E456964

Utgör troligtvis ett definitivt vandringshinder ur biotopsynpunkt.

Helge å 15

Kvarngrund. Endast rester efter murar syns närmast och på båda sidor ån. Murarna är kallmurade av stenar, ca 0,3-1,0 m stora. En förhöjning på åns östra sida antyder att konstruktionen varit ca 15 meter långs med ån. Svårinventerad terräng med flera rotvältor och liggande träd. Inmätt som punkt då utbredningen ej kunde fastställas. Belagd i karta från 1793 (Akt E97-59:1).

Antikvarisk bedömning: Ska registreras **Kvarn, Fornlämning**.
SWEREF 99 TM: N6308220 E456860

Figur 33. Del av Objekt Helge å 15, på åns östra sida.

Utvärdering och karaktärisering

Utvärdering enligt system Kultur Aqua

Lämningskategorier, tidigare registrerade och nyinventerade objekt Helge å

Tabell 1

Helge å nr	Objekt	RAÄ Rydaholm nr	Nytt till RAÄ	Antikvarisk bedömning	Skick	Utvärdering Kultur Aqua
1	Fossil åker	502:1		Bevakningsobjekt		
2	Fossil åker	501:1		Övrig kulturhistorisk lämning		
3	Kvarnmiljö				-	X
4	Gårds-tomt	359:1		Fornlämning		
5	Gårds-tomt	358:1		Fornlämning		
6	Gravfält	141:1		Fornlämning		
	Fossil åker	141:2				
7	Kvarn		X	Uppgift om	-	
8	Bro		X	Uppgift om	-	
9	Kvarn		X	Fornlämning	A	X
10	Bro		X	Övrig kulturhistorisk lämning	B	X
11	Såg	251:1		Uppgift om	A	
12	Bro		X		B	X
13	Kvarn		X	Fornlämning	A	X
14	Torp och kvarn	252:1		Övrig kulturhistorisk lämning	C	X
15	Kvarn		X	Fornlämning	A	X
Totalt	15	8	7			7

Objektens karaktär anges i tabell 1, se kolumn Skick

A **Ruin**, avser objekt/miljöer med lämningar **utan** kvarvarande överbyggnader i trä eller andra material.

B Objekt eller miljö **med** någon form av **överbyggnad kvar** i trä eller annat material. Gäller även om objektet är en bro som används eller är bevarad.

C Anvisar en miljö där **både** ruiner **och** byggnader finns blandade.

1) Kulturhistoriskt värdefull miljö

2) Kulturhistoriskt värdefull lämning

3) Lämning med måttligt kulturhistoriskt värde

Helge å 3, Kvarnmiljö

SWEREF 99 TM. N6316134 E459125

Tabell 2

Värderingsgrund	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	-	
Kvalitet	-	
Sällsynthet	-	
Representativitet	-	
Pedagogiskt värde	-	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	-	
Speciella förhållanden		Nedbrunnen 2016
Summa	-	

Tidigare välbevarad kvarnmiljö som gjorts om till kraftstation. På grund av branden har miljön inte bedömts.

Helge å 9, Kvarnlämning

SWEREF 99 TM. N6311167 E456926

Tabell 3

Värderingsgrund	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	2	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	1	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	1	
Speciella förhållanden		
Summa	14	

Kvarngrunden är svår att se varför både det pedagogiska värdet och upplevelsevärdet måste bedömas som lågt. Däremot har den, nu utrivna, dammen visst upplevelsevärde då delar av vallen fortfarande finns kvar och ger en känsla av dammens ursprungliga storlek och framförallt djup.

Helge å 10, Bro

SWEREF 99 TM. N6311165 E456920

Tabell 4

Värderingsgrund	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	2	
Kvalitet	1	
Sällsynthet	3	
Representativitet	1	
Pedagogiskt värde	1	
Tillgänglighet	2	
Upplivelsesvärde	1	
Speciella förhållanden		Belägg från 1819 men i bruk
Summa	11	

Trots äldre belägg ska den registreras som Övrig kulturhistorisk lämning. Detta då den fortfarande brukas. Tillgängligheten är låg. Inget finns kvar som antyder hur själva bron sett ut då endast brofästena finns kvar.

Helge å 12, Bro

SWEREF 99 TM. N6308945 E457100

Tabell 5

Värderingsgrund	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	2	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	1	
Pedagogiskt värde	1	
Tillgänglighet	3	
Upplivelsesvärde	1	
Speciella förhållanden		Äldre brofästen med yngre bro
Summa	13	

Välbyggda äldre brofästen med yngre bro mellan sig. Nuvarande bro är avsedd för motortrafik.

Helge å 13, Kvarnlämning

SWEREF 99 TM. N6308490 E456975

Tabell 6

Värderingsgrund	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	1	
Tillgänglighet	1	
Upplevelsevärde	1	
Speciella förhållanden		Belägg från 1793
Summa	15	

Kvarnlämning med dammvall. Det pedagogiska värdet blir lågt på grund av att det kan vara svårt att förstå hur det en gång fungerade. Dammen håller inget vatten och kvarngrunden är svår att se vilket försvårar förståelsen för lämningen.

Helge å 14 RAÄ Rydaholm 252:1 Torp och kvarn

SWEREF 99 TM. N6308396 E456964

Tabell 7

Värderingsgrund	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	-	
Kvalitet	-	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	4	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	2	
Speciella förhållanden		
Summa	-	

Sammanhållen miljö med kvarn, damm och stensatta vattenkanal. Kvarnen är under renovering varför dokumentvärde och kvalitet ej kan bedömas för närvarande. De två husgrunderna efter torpet vid kvarnen har generellt sett låga värden. Ändå får miljön anses ha goda pedagogiska värden då anläggningen är lättöverskådlig och okomplicerad till sin struktur. Då varken torpet eller kvarnen är varaktigt övergivna kvarstår den antikvariska bedömningen Övrig kulturhistorik lämning även om kartstudien visat på belägg från 1793.

Helge å 15, Kvarnlämning

SWEREF 99 TM. N6308220 E456860

Tabell 8

Värderingsgrund	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	2	
Kvalitet	1	
Sällsynthet	3	
Representativitet	1	
Pedagogiskt värde	1	
Tillgänglighet	1	
Upplevelsevärde	1	
Speciella förhållanden		Mycket otillgänglig
Summa	10	

Antikvarisk bedömning är Fornlämning. Mycket otillgänglig på grund av att den ligger i sank skogsmark utan vägar eller stigar. Trots fornlämningsstatus har den genomgående låga kvaliteter då den har otydliga strukturer.

Utvärdering av miljöer och objekt

De vattenanknutna objekten som framkommit vid denna riktade inventering är överlag svåra att sätta in i ett system eller en större helhet. Visst kan till exempel objekt 11, 13, 14 och 15 anses utgöra ett system då de ligger nära varandra rent geografiskt och utifrån kartbelägg påvisas vara i drift vid samma tidpunkt. Men att utifrån endast tid och plats dra slutsatsen att de utgör, eller ingår i, ett system bör nog undvikas.

Två av de listade lämningarna kan ändå argumenteras för att de ingår i en miljö. Det är de båda kvarnmiljöerna Objekt Helge å 3 och 14. Ingen av dessa miljöer har status av fornlämning då de ej är övergivna, och objekt 3 är dessutom relativt ung i sammanhanget. Men båda har flera komponenter intakta som ger en god bild av hur de sett/ser ut och fungerar. Att de dessutom har upplevelsevärden och är tillgängliga motiverar att de ska ingå i Grupp 2, Kulturhistoriskt intressanta lämningar (se Länsstyrelserna 2009, 44). Övriga lämningar bedöms inte ha motsvarande sammantagna värden även om vissa av dem till exempel har fornlämningsstatus. De bedöms därför tillhöra Grupp 3, Lämning med måttligt kulturhistoriskt värde. Dessa bedömningar utgår endast från de lämningar som utvärderats enligt system Kultur Aqua.

Karaktärisering

Vid denna karaktärisering av vattendraget är det viktigt att minnas att omdömet endast baserar sig på ett underlag bestående av mindre än 20 kilometer närmast det västra källområdet. Givetvis skulle omdömet bli ett annat om hela Helge å, som är ett av södra Sveriges största vattendrag, karaktäriserades. Men den nu aktuella sträckan, det vill säga delen av Helge å som flyter genom Jönköpings län, utgör ett typvattendrag med enstaka vattenanknutna lämningar, det vill säga typ II (se Länsstyrelserna 2009, 32ff).

Referenser

- Ahlbäck, A & Albertsson, R. 2006. *Flottning och flottleder i södra Sverige*. Jönköping.
- Agertz, J. 2008. *Om ortnamn i Jönköpings län*. Småländska kulturbilder 2008. Värnamo.
- Dederling, C. 2001. *Kulturb historia ur dimman – Emåns avrinningsområde*. Länsstyrelsen i Kalmar län och Länsstyrelsen i Jönköpings län.
- Kraft, A. 2011. *Kunskapsöversikt för kulturmiljö och vattenförvaltning. Emåns avrinningsområde. Delrapport inom Kulturmiljö och vattenförvaltning – planeringsunderlag för Södra Östersjöns vattendistrikt*. Arbetsmaterial 2011. Vattenmyndigheten Södra Östersjön och Länsstyrelserna.
- Länsstyrelserna 2009. *Kulturaqua. System för Kulturarvsbedömning av sjöar och vattendrag*. Länsstyrelserna meddelande 9009:46.
- Marktorp, J. 2014. *Kunskapsöversikt för kulturmiljö och vattenförvaltning. Helgeå avrinningsområde 88 och kustområde Graften-Vannebergakanalen 87/88. Skåne län, Kronobergs län och Jönköpings län. Delrapport inom Kulturmiljö och vattenförvaltning – planeringsunderlag för Södra Östersjöns vattendistrikt*. Arbetsmaterial Januari 2014. Vattenmyndigheten Södra Östersjön och Länsstyrelserna.
- Persson, C. 2012. *Den hemliga sjön – en resa till det småländska inlandet för 9 000 år sedan*. GOTARC Series B, No 58. Gothenburg Archaeological Theses. Göteborg.
- Tollin, C. 1981. ”Rydaholms bebyggelseutveckling fram till 1600-talets mitt”. *Rydaholm. Folk och bygd*. S 37- 86. Alvesta.
- Winning, J. 1940. *Svenska kvarnar*. Stockholm.
- Westerberg, H & Ask, L. 2011. *Staten och fisket – nedslag i fiskeriförvaltningens historia*. Fiskeriverket. Göteborg.
- Värt att värna. *Kulturmiljöutredning för Värnamo kommun*. 2000.
- Östberg, H & Dahl, J. 2015. *Provfiske i Helgeåns avrinningsystem -2014*. Biosfärenheten Kristianstads Vattenrike. Vattenriket i fokus 2015:01.

Kartmaterial

Använda akter från Lantmäteriets ArkivSök. www.lantmateriet.se.

Akt E97:20. Hjortsjö nr 1-5. Storskifte på skog/skogsmark. 1788. Nils Lindvall.

Akt E97:2.2. Hjortsjö nr 1-5. Storskifte på inägor. 1792. Gustaf Esping.

Akt E97-59:1. Storskifte. 1793. Nils Lindvall.

Akt 06-RYD-26. Storskifte. 1795. Gustaf Esping.

Akt 06-RYD-36. Storskifte. 1802. Gustaf Ödwall.

Akt 06-RYD-58. Storskifte. 1819. Gustaf Ödwall.

Länsstyrelsen
i Jönköpings län